"कोल्हापूर जिल्ह्यातील काजू उत्पादक शेतकऱ्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीचा अभ्यास - सन 2015 ते 2025"

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

मानव्य विद्याशाखे अंतर्गत, अर्थशास्त्र विषयातील पीएच.डी. (विद्यावाचस्पती) या पदवीच्या नोंदणी करीता करावयाच्या संशोधनाचा संक्षिप्त आराखडा

संशोधक

देवेंद्र महादेव देसाई

(एम.ए.,बी.एड. अर्थशास्त्र)

मार्गदर्शक

डॉ. शाहूराज सुग्रीव मुळे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव, लातूर

संशोधन केंद्र

सामाजिक शास्त्रे, संकुल स्वा.रा.ती.म.वि. नांदेड,

उप-परिसर, लातूर.

एप्रिल – 2025

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

मानव्य विद्याशाखे अंतर्गत, अर्थशास्त्र विषयातील पीएच.डी. (विद्यावाचस्पती) या पदवीच्या नोंदणी करीता करावयाच्या संशोधनचा संक्षिप्त आराखडा

"कोल्हापूर जिल्ह्यातील काजू उत्पादक शेतकऱ्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीचा चिकित्सक अभ्यास सन 2015 ते 2025"

.

संशोधकाचे नाव : देवेंद्र महादेव देसाई

विषय : अर्थशास्त्र

मो.नं. : 7066778256

पत्ता : रा.खालसा कोळींद्रे , पोस्ट-नांदवडे,

तालुका – चंदगड, जिल्हा -कोल्हापूर.

ई-मेल : desaidmpcacs@gmail.com

.

मार्गदर्शकाचे नाव : डॉ. शाहूराज सुग्रीव मुळे

मार्गदर्शकाचा हुद्दा : अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

कै व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय,

बाभळगाव, लातूर.

संशोधन केंद्र. लातूर सब सेंटर

मो.नं. : 9421372831

ई-मेल : shahuraj.mule.gmail.com

"कोल्हापूर जिल्ह्यातील काजू उत्पादक शेतकऱ्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीचा अभ्यास सन 2015 ते 2025"

प्रस्तावना :

भारतातील अर्थव्यवस्था अजूनही मुख्यतः कृषीवर आधारित असून ग्रामीण भागात आजही मोठ्या प्रमाणावरील लोकसंख्येची उपजीविका शेतीवर अवलंबून आहे. फलोत्पादन क्षेत्रात काजू हे महत्त्वाचे व्यापारी पीक असून, त्याचा वापर पोषण, औद्योगिक आणि निर्यात क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात होतो. महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्हा काजू उत्पादनाच्या दृष्टीने एक उदयोन्मुख क्षेत्र बनले आहे. मात्र, काजू उत्पादक शेतकऱ्यांना अनेक आर्थिक आणि सामाजिक अडचणींचा सामना करावा लागतो. या पार्श्वभूमीवर, या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश कोल्हापूर जिल्ह्यातील काजू उत्पादक शेतकऱ्यांची आर्थिक आणि सामाजिक स्थिती समजून घेणे व त्यावरील समस्यांचे विश्लेषण करणे हा आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये कृषी क्षेत्र आजही अत्यंत महत्त्वाचे स्थान राखून आहे. विशेषतः ग्रामीण भारतात, बहुतांश लोकसंख्या अजूनही आपली उपजीविका शेतीवर अवलंबून आहे .औद्योगिकीकरण आणि सेवा क्षेत्राचा झपाट्याने वाढलेला प्रभाव असूनही, कृषी क्षेत्राचे ग्रामीण जीवनात असलेले मूळ स्थान अद्यापही कायम आहे. अन्नसुरक्षा, रोजगार निर्मिती आणि कच्चा माल पुरवठा या बाबींमध्ये कृषीचे योगदान मोलाचे आहे.

या व्यापक कृषी व्यवस्थेच्या अंतर्गत, फलोत्पादन क्षेत्र हे विशेष महत्त्व प्राप्त करीत आहे. पारंपरिक अन्नधान्य शेतीपेक्षा फळबाग लागवडीत अधिक नफा मिळतो, त्यामुळे अनेक शेतकरी हळूहळू या दिशेने वळताना दिसतात. भारतात विविध फलोत्पादन पिकांपैकी काजू या पिकास विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. पोषणमूल्य, औद्योगिक उपयोग आणि निर्यातक्षमतेमुळे काजूचे उत्पादन व प्रक्रिया यामध्ये वाढ होत आहे.

कोल्हापूर जिल्ह्याचा काजू शेतीतील सहभाग :

महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्हा हा कृषी व फलोत्पादनाच्या दृष्टीने समृद्ध मानला जातो. या जिल्ह्यातील हवामान, पर्जन्यमान, डोंगराळ भूप्रदेश आणि सुपीक मृदा काजू लागवडीसाठी अतिशय पोषक

आहेत. मागील दोन ते तीन दशकांपासून या भागात काजू उत्पादनात लक्षणीय वाढ झाली असून अनेक लघु व अल्पभूधारक शेतकरी काजू लागवडीकडे वळले आहेत.

काजू हे पीक एक बहुपर्यायी व्यवसायिक मॉडेल प्रदान करते—जसे की काजू लागवड, काजू प्रक्रिया उद्योग, शेंगांचा उपयोग इंधनासाठी, तसेच फळाच्या सालीपासून विविध रसायने तयार करणे. या सर्व पैलूंमुळे ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना नफा मिळवण्याची संधी निर्माण होते.

समस्या आणि अभ्यासाची आवश्यकता :

काजू उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत फारसा बदल झालेला नाही. दरवर्षी काजूच्या बाजारभावात होणारी मोठी चढ-उतार, उत्पादन खर्चात वाढ, प्रक्रिया केंद्रांची कमतरता, दलालांवर अवलंबित्व, योग्य बाजारपेठेची अनुपलब्धता, शासकीय योजनांविषयी अपुरी माहिती आणि अंमलबजावणीतील त्रुटी या सगळ्या बाबी त्यांच्या संकटास कारणीभूत ठरतात. सामाजिकदृष्ट्याही हे शेतकरी वंचितच राहतात. शिक्षण, आरोग्य सेवा, पायाभूत सुविधा, महिला सक्षमीकरण या बाबींत प्रगती अपुरीच राहते. काजूच्या शेतीत महिलांचा सहभाग मोठा असूनही, त्यांना हक्काचे प्रतिनिधित्व किंवा आर्थिक निर्णय प्रक्रियेत स्थान मिळत नाही.

या पार्श्वभूमीवर, कोल्हापूर जिल्ह्यातील काजू उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक आणि सामाजिक स्थितीचा अभ्यास अत्यंत गरजेचा ठरतो. केवळ उत्पादनाच्या आकडेवारीपुरता मर्यादित न राहता, त्यांच्या जीवनशैलीवर, सक्षमीकरणावर, सरकारी योजनेच्या अंमलबजावणीवर व सामाजिक समावेशनावर आधारित सखोल विश्लेषण करण्याची आवश्यकता आहे.

संशोधन गृहितके :

सदरील संशोधन विषयाच्या अभ्यासाकरिता खालील प्रमाणे गृहीतकांची मांडणी करण्यात आली.

1. कोल्हापूर जिल्ह्यातील काजू लागवड शेतकऱ्यांच्या उत्पन्ननिर्मितीत लक्षणीय योगदान देते.
2. शासकीय योजना आणि सहकारी संस्थांचा काजू शेतकऱ्यांच्या सामाजिक-आर्थिक उन्नतीवर मोजता येईल असा प्रभाव आहे.
3. लघु, मध्यम व मोठ्या काजू उत्पादक शेतकऱ्यांमध्ये जीवनमानाच्या पातळीवर स्पष्ट तफावत आढळते.
4. काजू शेतीमुळे कोल्हापूर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना रोजगार उपलब्ध होत आहे.
5. काजू शेतीमुळे कोल्हापूर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होत आहे.
6. काजू शेती मुळे कोल्हापूर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांचा आर्थिक व सामाजिक जीवनमान उंचावत आहे.

अभ्यासाचे उद्दिष्टे :

"कोल्हापूर जिल्ह्यातील काजू उत्पादक शेतकऱ्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीचा चिकित्सक अभ्यास सन 2015 ते 2025" या विषयाचे अध्ययन करण्याकरिता खालील प्रमाणे संशोधनाच्या उद्दिष्टांची मांडणी करण्यात आली आहे.

1. कोल्हापूर जिल्ह्यातील काजू उत्पादक शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण करणे.
2. कोल्हापूर जिल्ह्यातील काजू उत्पादक शेतकऱ्यांची समाजिक स्थितीचे विश्लेषण करणे.
3. कोल्हापूर जिल्ह्यातील काजू शेतीचा विविध पैलूने अभ्यास करणे.
4. कोल्हापूर जिल्ह्यातील काजू शेती संदर्भात शासनाकडून दिल्या जाणाऱ्या विविध योजनांचा अभ्यास करणे.
5. कोल्हापूर जिल्ह्यातील काजू शेतकऱ्यांना काजू शेतीत येणाऱ्या विविध समस्यांचा अभ्यास करणे.
6. कोल्हापूर जिल्ह्यातील काजू शेतीच्या शाश्वत विकासासाठी उपयुक्त धोरणात्मक सूचना सुचविणे.

अभ्यासाची गरज :

काजू हे भारतातील एक महत्त्वाचे व्यावसायिक फळपीक असून त्याचा उत्पादन व निर्यातीच्या दृष्टीने विशेष महत्त्व आहे. भारत हा जगातील सर्वात मोठ्या काजू उत्पादक आणि निर्यातदार देशांपैकी एक आहे. काजू लागवडीमुळे ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती, पूरक उत्पन्न, प्रक्रिया उद्योगांची वाढ आणि महिला सक्षमीकरण यासारखे अनेक फायदे होऊ शकतात.कोल्हापूर जिल्हा, भौगोलिक आणि पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून काजू लागवडीसाठी अनुकूल असल्यामुळे येथे मागील काही दशकांत काजू शेतीत लक्षणीय वाढ झाली आहे. मात्र, या वाढीचा प्रत्यक्ष फायदा शेतकऱ्यांना कितपत झाला आहे, हे आजवर अभ्यासले गेलेले नाही. बऱ्याचदा शेतकऱ्यांना काजूच्या उत्पादनासंबंधी तांत्रिक माहिती, बाजारभावाविषयी पारदर्शकता, आणि प्रक्रिया उद्योगांची सोय उपलब्ध नसल्यामुळे आर्थिक अडचणींना सामोरे जावे लागते.

शिवाय, सामाजिकदृष्ट्या काजू उत्पादक शेतकरी अनेकदा वंचित गटात मोडतात. त्यांना आरोग्य, शिक्षण, सामाजिक सुरक्षा योजना, आर्थिक संस्थांमधील सहभाग, व महिला सहभाग यांसारख्या बाबतीत मर्यादा भोगाव्या लागतात. शासनाच्या योजनांचा लाभदेखील त्यांच्यापर्यंत पोहोचत नाही किंवा फारसा परिणामकारक ठरत नाही.या सर्व पार्श्वभूमीवर, काजू उत्पादक शेतकऱ्यांची आर्थिक आणि सामाजिक स्थिती सखोलपणे अभ्यासून, त्यांच्या अडचणी ओळखून व त्यांच्या विकासासाठी उपयुक्त उपाय शोधणे गरजेचे आहे. हा अभ्यास केवळ विद्यमान परिस्थिती समजून घेण्यासाठी नव्हे, तर भविष्यातील धोरणनिर्मितीसाठी मार्गदर्शक ठरू शकतो.

आवश्यकतेनुसार SWOT विश्लेषण, सामाजिक-आर्थिक निर्देशांक, किंवा वर्गीकरण (Classification) वापरले जाईल.

संशोधन पद्धती :

संशोधनाचा प्रकार -

या अभ्यासाचा प्रकार वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) आहे.वर्णनात्मक संशोधनामुळे शेतकऱ्यांची सद्यस्थिती स्पष्ट करता येते.

विश्लेषणात्मक संशोधनाच्या माध्यमातून त्यामागील कारणमीमांसा व परिणाम यांचे विश्लेषण करता येते.

संशोधनाचे क्षेत्र :

या अभ्यासासाठी महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्हा निवडण्यात आला असून, जिल्ह्यातील काजू उत्पादनात आघाडीवर असलेले आजरा, गडहिंग्लज, चंदगड, शाहूवाडी व राधानगरी हे तालुके अभ्यासात समाविष्ट करण्यात आले आहेत.

नमुन्याचे स्वरूप व निवड पद्धती :

नमुना आकार (Sample Size): सुमारे 250 काजू उत्पादक शेतकरी यादृच्छिक पद्धतीने निवडले जातील. कोल्हापूर जिल्ह्यातील पाच तालुक्यांची निवड करण्यात येणार आहे प्रत्येक तालुक्यातील 10 गावातील प्रत्येकी 5 काजू उत्पादक शेतकऱ्यांची निवड केली जाणार आहे.

नमुना निवड पद्धत (Sampling Method): यादृच्छिक नमुना पद्धत (Random Sampling Method) वापरण्यात आली आहे, जेणेकरून विविध शेतकऱ्यांच्या प्रतिनीधी स्वरूपाचा समावेश होईल.

यामध्ये लघु, अल्पभूधारक, मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांचा समावेश राहील.

माहिती संकलनाची साधने :

संशोधनासाठी प्राथमिक व माध्यमिक दोन्ही प्रकारची माहिती वापरण्यात येईल.

(क) प्राथमिक माहिती :

१.प्रश्नावली आधारे प्रत्यक्ष मुलाखतीद्वारे माहिती .

२.मैदानी निरीक्षण (Field Observation) – शेतीपद्धती, प्रक्रिया यंत्रणा, बाजार यांचे निरीक्षण.

(ख) द्वितीयक माहिती :

कृषी विभागाचे अहवाल,

जिल्हा आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल,

शासकीय व निमशासकीय योजना अहवाल,

शैक्षणिक संशोधन, पुस्तके, मासिके व नियतकालिके,

वेबसाईटवरील विश्वसनीय स्त्रोत.

माहिती विश्लेषण पद्धती :

संकलित माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण (Statistical Analysis) करण्यात येईल.

टक्केवारी, सरासरी, मानक विचलन यांसारख्या मूलभूत तंत्रांचा वापर केला जाईल.

तालिकांद्वारे (Tables), आकृत्यांद्वारे (Graphs/Charts) माहिती सादर केली जाईल.

अभ्यासाच्या मर्यादा :

हा अभ्यास फक्त कोल्हापूर जिल्ह्यापुरता मर्यादित आहे.

वेळेची आणि आर्थिक संसाधनांची मर्यादा आहे.

संकलित माहिती मुख्यतः शेतकऱ्यांच्या स्वतःच्या अनुभवांवर आधारित असल्यामुळे तात्कालिक बदलांची अचूकता कधीकधी मर्यादित असू शकते.

अध्यायन नियोजित आराखडा :

प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या अध्ययनाचे विभागणी खालील प्रमाणे सहा प्रकरणात करण्यात येईल.

प्रकरण पहिले - प्रस्तावना

सदरील प्रकरणांमध्ये प्रस्तावना, कोल्हापूर जिल्ह्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, काजू शेती म्हणजे काय? काजू शेतीचा इतिहास, काजू शेतीचा विकास, भारतातील काजू शेती, महाराष्ट्रातील काजू शेती, कोल्हापूर जिल्ह्यातील काजू शेती, काजू शेतीमध्ये वापरण्यात येणारे आधुनिक तंत्रज्ञान, काजू शेतीवरील रोग व नियंत्रण, काजू शेतीसाठी शासनाकडून दिल्या जाणाऱ्या विविध योजना, संशोधनाची उद्दिष्टे,

गृहीतके, संशोधन पद्धती, समस्या सूत्रन, अध्ययन क्षेत्राचा परिचय, नमुना निवड, तथ्य संकलन पद्धती, संशोधन विषयाची व्याप्ती, मर्यादा, संशोधनाचे महत्त्व व प्रकरण योजना इत्यादी घटकांना अनुसरून अभ्यास करण्यात येणार आहे.

प्रकरण दुसरे - संशोधन साहित्याचा आढावा

सदरील प्रकरणांमध्ये यापूर्वी करण्यात आलेल्या विविध संशोधन साहित्याचा संशोधन विषयाला अनुसरून आढावा घेण्यात येणार आहे. यामध्ये प्रकाशित साहित्यात विविध संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रे, वार्षिक अंक, शासकीय व निमशासकीय संस्था, संघटना, मंडळे यांचे अहवाल इत्यादीचा अवलंब करण्यात येईल. तसेच अप्रकाशित साहित्यात पी.एचडी., एम.फिल.चे प्रबंध, शासकीय गॅजेटार, स्वयंसेवी संस्थाचे अहवाल व विविध संकेत स्थळे इत्यादीचा अवलंब करण्यात येईल.

प्रकरण तिसरे - संशोधन पद्धती

अभ्यासाचा प्रकार वर्णनात्मक आणि विषय नमुना निवड , तालुके ,गाव, शेतकरी यांचा समावेश करण्यात येणार आहे.माहिती संकलन पद्धती प्राथमिक आणि दुय्यम माहिती प्रश्नावली रचना व क्षेत्रभेटी

प्रकरण चौथे - कोल्हापूर जिल्ह्यातील काजू उत्पादक शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती.

सदरील प्रकरणांमध्ये प्रस्तावना, भूमी उपयोजन, कोल्हापूर जिल्ह्यातील काजू काजूची लागवड, मशागत, काढणी व साठवण, काजू शेतीवरील रोग व नियंत्रण, काजू शेतीतील समस्या, काजू शेतीची सद्यस्थिती, काजू उत्पादन, काजू शेतीतून मिळणारे उत्पन्न, काजू शेतीतून मिळणारा रोजगार, काजू प्रक्रिया उद्योग व त्यातून निर्माण होणाऱ्या रोजगाराच्या संधी, काजूची निर्यात, काजू प्रक्रिया उद्योगासाठी प्रोत्साहनपर कर्ज आणि शासनाकडून मिळणारे अनुदान इत्यादी घटकांना अनुसरून अभ्यास करण्यात येणार आहे.

प्रकरण पाचवे - कोल्हापूर जिल्ह्यातील काजू उत्पादक शेतकऱ्यांची सामाजिक स्थिती

सदरील प्रकरण हे 250 काजू उत्पादक शेतकऱ्यांच्या प्रत्यक्ष घेण्यात येणाऱ्या प्रश्नावलीवर आधारित आहे.

प्रकरण सहावे - निष्कर्ष व शिफारसी

प्रस्तुत प्रकरणांमध्ये "कोल्हापूर जिल्ह्यातील काजू उत्पादक शेतकऱ्यांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे स्थितीचा चिकित्सक अभ्यास सन 2015 ते 2025" या संशोधन विषयाला अनुसरून संकलित करण्यात आलेल्या तथ्यांच्या आधारे संशोधनाची उद्दिष्टे आणि गृहीतकांची सिद्धता मांडण्यात येईल. संकलित तथ्यांच्या वर्गीकरणातून समोर आलेल्या निष्कर्षाची संक्षिप्त स्वरूपात मांडणी करण्यात येईल. निष्कर्षाला अनुसरून काजू उत्पादक शेतकऱ्यांच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाकरिता शिफारसी करण्यात येतील. त्याचबरोबर सदरील संशोधन विषयाला अनुसरून पुढील संशोधनाच्या दिशा सुचविण्यात येतील.

ग्रंथसूची (Bibliography)

पुस्तके (Books):

1) काचोळे दा.धो., "भारतीय सामाजिक समस्या", कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, 1996.

2) कौशल्यपूर्ण स्वयंरोजगार पुस्तिका, "काजू प्रक्रिया उद्योग", अवे मारिया पब्लिकेशन्स, पुणे. 2015

3) कोल्हापूर जिल्हा, सामाजिक आर्थिक समालोचन, 2024

4) काजू उद्योग माहिती पुस्तिका, महाराष्ट्र शासन

5) Government of Maharashtra. (n.d.). Agricultural statistics handbook. Department of Agriculture.

6) Bhosale, S. V. (2017). Kaju sheti vishayak margadarshak. Krushi Vidnyan Kendra, Dapoli.

7) Pawar, J. M. (2016). Krushi arthashastra. Phadke Prakashan.

8) https//kolahapur.gov.in

संशोधक

देवेंद्र महादेव देसाई
रा.खालसा कोळींद्रे , पोस्ट-नांदवडे,
तालुका – चंदगड, जिल्हा -कोल्हापूर.

मार्गदर्शक

डॉ. शाहूराज सुग्रीव मुळे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
कै.व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय,
बाभळगाव, लातूर